

товки аграрної реформи. Проведення перепису планувалося за розширеною програмою влітку-восени 1917 р. Однак, через складні соціально-політичні умови, у деяких місцевостях перепис не було проведено: для прикладу, наradoю земських статистиків було ухвалено рішення про неможливість проведення перепису, через «повний розлад життя Одеси», зумовлений «виступом більшовиків» [13, 1]. Зведення матеріалів перепису 1917 р. взагалі не було завершено [23, 187], хоча для виконання цієї роботи губернське зібрання навіть ухвалило 1918 р. додатково відкрити два підрозділи Статистичного відділення [24, 11]. Очевидно, через політичні події ці наміри не були реалізовані. Розробка і публікація матеріалів всеросійського перепису 1917 р. була здійснена радянськими закладами статистики лише у 1923 р. [25].

Таким чином, одним з напрямів демографічних досліджень земсько-статистичної служби Херсонської губ. в останні десятиріччя її існування була участь у підготовці, проведенні та обробці результатів Всеросійських переписів 1897, 1916 і 1917 рр. Ця діяльність здійснювалася херсонськими земськими статистиками на основі власних ресурсів та інформаційних потреб, передусім, у зв'язуванні стану господарства в губернії та економічного потенціалу населення. Проте, повноцінний розробці результатів переписів завадили революційні події 1917 р. та суспільно-економічна криза в колишній імперії.

1. Свавицкий Н.А. Земские подворные переписи (обзор методологии). – М., 1961.
2. Творогова Н.А. Из истории русской дореволюционной статистики // Очерки по истории статистики СССР: Сб. ст. – М., 1961. – Вып. 4.
3. О состоянии медицинской и санитарной части в Херсонской губернии. Доклад очередному губернскому земскому собранию сессии 1888 г. // Сборник Херсонского земства (далее – СХЗ). – 1888. – № 10.
4. Исторический очерк деятельности Херсонского губернского земства за 1865–1899 гг. – Херсон, 1905. – Вып. 2.
5. О регистрации движения населения. Доклад очередному губернскому земскому собранию сессии 1888 г. // СХЗ. – 1888. – № 10.
6. Белокопский И.П. Земское движение. – М., 1914.
7. О возбуждении перед правительством ходатайства о предоставлении земству права пользоваться данными всеобщей народной переписи для его надобностей. Доклад Херсонской губернской земской управы губернскому земскому собранию очередной сессии 1896 г. // СХЗ. – 1896. – № 10.
8. Макієнко О.А. Ф. О. Василевський – статистик Херсонського земства (до 150-річчя від дня народження) // Південний архів: Зб. наук. пр. – Херсон, 2005. – Вып. 18.
9. Петров О.О. Діяльність земських статистичних закладів південно-українських губерній у другій половині XIX – початку XX ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – Д., 2003.
10. Первая всеобщая перепись населения Российской губернии, 1897 г. – М., 1904. – Т. XLVII: Херсонская губерния.
11. Херсонская губерния. Свод цифровых данных. – Вып. 1: Население и сельское хозяйство. – Херсон, 1910.
12. Держархів Херсонської обл. (далі – ДАХО). – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 29.
13. ДАХО. – Ф. 5. – Оп. 1 – Спр. 49.
14. О населении губернии по данным всеобщей переписи 1897 г.: из статистико-экономического обзора Херсонской губернии за 1905 г. – Херсон, 1905.
15. Зубко А.М. Вивчення земськими статистичними органами соціально-економічного розвитку України (1864–1917 рр.) // Укр. іст. журн. – 1988. – № 3.
16. Зубко А.М. Матеріали земської статистики как исторический источник по изучению истории Украины периода капитализма: Дисс. ... канд. ист. наук. – К., 1988.

17. Посевы и скот в Херсонской губернии в 1915 и 1916 годах (по материалам Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 года). – Херсон, 1916.
18. Поселенные таблицы Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 г. по Александрийскому уезду. – Александрия, 1919.
19. Предварительные итоги Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 г. (По подсчетам, произведенным местными переписными учреждениями). – Пг., 1917. – Вып. 2.
20. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАУК). – Ф. 1111. – Оп. 1. – Спр. 402.
21. ЦДІАУК. – Ф. 1111. – Оп. 1. – Спр. 403.
22. ЦДІАУК. – Ф. 1111. – Оп. 1. – Спр. 449.
23. Макієнко О.А. Розвиток земської статистики в Херсонській губернії: Дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2006.
24. ДАХО. – Ф.Р. 1900. – Оп. 1. – Спр. 2.
25. Поуездные итоги Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1917 г. по 57 губерниям и областям // Труды ЦСУ. – Т. 5. – Вып. 2. – М., 1923.

Gerinburg O.W. Participation of Kherson zemstvo statisticians in the Russian Empire government censuses in the late XIX – the early XX c. In the article was described the Kherson zemstvo statisticians participation in the Russian Empire government censuses in the 1897th, 1916th, 1917th. The preparation, implementation and processing of the results were carried out by Kherson zemstvo statisticians on the base of their own material, human resources, and information necessary in determining the state of the Kherson province economy and economic potential of the population.

Key words: zemstvo, demographic statistics, statisticians of the zemstvo, Kherson province, all-Russian population census 1897, agricultural censuses 1916–1917.

С. П. Зубченко

НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНІ ЗАХОДИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО АКТИВІЗАЦІЇ ОБОРОННИХ І НАСТУПАЛЬНИХ ДІЙ (середина 1941 – середина 1944 рр.)

У статті аналізуються національні та інтернаціональні засади міжетнічних відносин, розкриваються ідеологічні пріоритети, спрямовані на поглиблення інтеграції етнічних спільнот, пропаганду радянського, російського і національного патріотизму, дружби народів СРСР як мобілізуючих чинників населення на боротьбу з ворогом.

Ключові слова: Друга світова війна, радянська влада, сталінський режим, національна політика, етнічні спільноти, пропаганда.

Криза лояльності населення західних республік на початковому етапі Другої світової війни змусила сталінський режим посилити національно-патріотичне виховання для «всебічного обґрунтування і розтлумачення визвольного, справедливого характеру війни, благородних цілей захисту батьківщини». Окупація ворогом західних територій СРСР спричинила посилення російського патріотизму, реабілітацію та міфологізацію у пропаганді героїчних сторінок історії домінуючого народу в країні. Російський націоналізм витіснив на певний час інтернаціоналізм. У другій половині 1941 р. Й. Сталін зробив у національній політиці акцент на національно-патріотичному характері війни та закликав червоноармійців наслідувати великих предків – А. Невського, Д. Донського, К. Мініна, Д. Пожарського, О. Суворова, М. Кутузова, а незмінний лозунг – «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» – відійшов на задній план [1].

Зміни у національній політиці радянської влади були негативно оцінені тими колами комуністів, для яких був неприйнятним відхід від «ідеалів» марксистсько-ленінізму. Вони «чекали, що зв'язуючому націоналізму німецько-фашистських загарбників буде протиставлено розгорнутий прапор революційного пролетарсь-

кого інтернаціоналізму», що «вождь і керівник звернеться до великих імен Маркса, Енгельса і Леніна, до імен діячів революції» [2, 64–66]. Для погашення виявів невдоволення з боку «ортодоксальних більшовиків», радянське керівництво прагнуло зробити ефект від змін у національній політиці не таким різким і згладити «гострі кути», що виникли через «прославляння» досягнень «царського минулого». Зокрема у промовах Й. Сталін порівнював фашизм із режимом дореволюційної Росії [3].

Бойові дії Німеччини у другій половині 1941 – листопаді 1942 рр. поставили країну на межу катастрофи. Радянське керівництво прийняло нові заходи щодо посилення російського національного чинника у мобілізаційно-пропагандистській роботі. 12 червня 1942 р. начальником ГПУ Червоної армії був призначений А. Щербаков [4, 49], замість Л. Мехліса, який завалив, доручену йому, оборони Криму [5, 163]. Однією з причин відставки могла бути протидія гтлерівській пропаганді, яка оперувала тим фактом, що головний ідеолог збройних сил – євреї за національністю, нарікаючи радянським воїнам, що ними «керують євреї» [6, 47].

У розпал відступу Червоної армії НКО 28 липня 1942 р. видав страшний за цинізмом і жорстокістю наказ за № 227 – «Ні кроку назад!», яким на фронті запроваджувалася смертна кара без слідства і суду, створювалися загороджувальні батальйони позаду частин і розстрілювали всіх відступаючих. Наказ передбачав формування штрафних батальйонів для офіцерів, рядового і сержантського складу. Особливу жорстокість виявляли ці військові підрозділи, особовий склад яких становили росіяни, проти національних формувань. Наступного дня були засновані ордена Суворова, Кутузова та Невського [7, 2]. Ідеологічне обґрунтування такого кроку пояснювалося визнанням, що «імена цих великих російських воїнів і патріотів є дорогими радянському народові». Посилення російського національного чинника набрало значного розмаху в період корінного перелому у війні, що почався з листопада 1942 р. Віддаючи йому одне з головних місць в пропаганді, радянське керівництво усвідомлювало, що в багатонаціональному СРСР не можна залишати поза увагою «зміцнення дружби народів» і особливо «бойової дружби радянських народів» [8, 34–36]. Натомість російський фактор подавався як головна запорука успіху в боротьбі з німецьким агресором і його союзниками. Тема дружби народів була тісно пов'язана з пропагандою «радянського патріотизму» як «великої рушійної сили радянського суспільства» [9, 26–39]. Пропаганда підкреслювала, що війна «показала всю дієву міць радянського патріотизму», який «рухає робітниками», «піднімає колгоспників працювати не покладаючи рук» [10, 33].

Підвищенню ролі російського національного чинника слугувало посилення пропаганди кращих сторінок історії імперської Росії. За ініціативою А. Щербакова, почалися наукові розробки та видання документальної спадщини О. Суворова. 8 листопада 1943 р. був заснований орден Слави, який розглядався «наступником» Георгіївського хреста [11, 45], а 3 березня 1944 р. – ордени і медалі Ушакова і Нахімова [12, 164–165]. ГПУ Червоної армії директивою від 25 травня 1943 р. наказало партійним і комсомольським організаціям фронту посилити роботу щодо патріотичного виховання воїнів, на основі героїчного минулого російського народу. У війська направляли брошури і кни-

ги про Белінського, Чернишевського, Сеченова, Павлова, Пушкіна, Толстого, Глінку, Чайковського, Рєпіна, Сурикова та ін.

Окремим аспектом національної політики і посилення в ній національно-патріотичного фактора були реформи у збройних силах восени 1942 р. – введення нових знаків розрізнення і нової ієрархічної структури; 9 жовтня в Червоній армії і 13 жовтня в ВМФ був скасований інститут військових комісарів, які були переведені на посади заступників командирів рот і батареї з політичної роботи [13, 55, 60]. Він був введений у дію 16 липня 1941 р. для посилення партійного керівництва і нагляду за військовими на фронті. Військовий комісар ніс повну відповідальність за пропаганду комуністичної ідеології, виконання військовою частиною бойового завдання, за її стійкість в бою, був зобов'язаний своєчасно сигналізувати про поведінку командирів і політпрацівників. Причиною скасування інституту військових комісарів офіційно було названо зміцнення у командного складу «почуття патріотизму – захисників Батьківщини» та захисту їх від зайвого партійного контролю. Червона армія поверталася до традиційної для російської армії форми «єдиноначалля». 24 травня 1943 р. інститут заступників командирів з політичної частини був скасований [14, 66–67], а ще 1 травня, з подібних причин, були ліквідовані політвідділи в МТС і радгоспах, на залізничному, морському і річковому транспорті, що виконували як ідеологічні, так і репресивні функції [15, 73–76].

23 жовтня 1942 р. Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення про введення нових знаків розрізнення в армії – погонів, що офіційно введені у січні-лютому 1943 р., а також запроваджена нова форма одягу і головних уборів. 3 липня встановили чіткий розподіл військовослужбовців на рядовий, сержантський, офіцерський склад і генералітет [16, 222–224]. Введення уніформи нового зразка й ієрархічної структури в армії і на флоті, майже скопійованої з уніформи і структури дореволюційної російської армії, в центральній пресі пояснювали без конкретних обґрунтувань і заяв: «для підвищення авторитету командира» [17]. Таким чином, істинне значення цих перетворень у суспільно-політичному контексті полягало в планомірному поверненні до традицій російської великодержавності.

Радянське керівництво, зі зміною національної політики, не оминуло і реформування освіти. 31 вересня 1943 р. була введена шкільна форма і встановлена система роздільного навчання хлопчиків і дівчаток у школах, як це було до більшовицького перевороту. У серпні прийняли рішення про створення Суворівських військових училищ, а в жовтні – Нахімовського військово-морського училища. 10 січня 1944 р. наказом наркома освіти РРФСР у школах була введена п'ятибальна система оцінки успішності та поведінки, «що застосовувалася протягом багатьох десятиліть в російській школі». 21 червня введені золоті та срібні медалі для випускників шкіл, як це було у дореволюційний час [18, 484, 694].

Виявом великодержавної національної політики влади стало зменшення в 1943–1944 рр. кількості географічних та інших назв, що мали імена радянських і партійних діячів. 13 січня 1944 р. були відновлені історичні назви вулиць, проспектів, набережних і площ. Характерно, що перейменування не пройшло непоміченим серед цивільного населення, а ці зміни в деяких місцях сприймалися як справжня топонімічна контрреволюція [19, 11].

Новою віхою в національній політиці стало відзначення у листопаді 1942 р. 25-річчя радянської влади. Комуністична пропаганда зазначала, що до цього часу в СРСР «ліквідовані відсталість і всі національні, економічні та політичні протиріччя між націями», що він перетворився на «державу, в якій панує повна гармонія національних інтересів», а в країні склалися нації нового типу, які «вперше здійснюють всередині себе справжню національну єдність, встановлюють між собою справді братерські відносини». Проте, в пропаганді дружби народів російській етнічній спільноті була віддана першість, як і ролі партії [20, 3]. Натомість всі воїни Червоної армії, в незалежності від їх національності, були покликані демонструвати «почуття російської національної гордості, полум'яного радянського патріотизму» у «братській сім'ї народів Радянського Союзу» [21, 4]. Доказом стали опубліковані дані про національний склад нагороджених воїнів. У списках були солдати і офіцери 200 національностей, з відомою і досить відчутною диспропорцією, на користь представників російського етносу [22, 36–21].

Проте, не дивлячись на твердження пропаганди, що «спільна біда привела велику сім'ю народів Радянського Союзу» не до розбрату, а згуртування, партійно-політичні органи змушені були визнати, що в 1941–1942 рр. робота щодо зміцнення дружби народів в армії «була поставлена погано», відбулося чимало «надзвичайних подій», випадків національної ворожнечі, «зневажливого ставлення» деяких командирів і політпрацівників «до бійців неслов'янських національностей» [23, 60,64–65]. Посилення пропаганди національно-патріотичного характеру в діючій армії у зимовій кампанії 1943 р. показало, що воїни неросійської національності виявили кращі бойові якості, істотно поменшало дезертирів. Хоча директивою ЦК ВКП(б) від 10 серпня 1943 р. партія посилила характер і форми патріотичного виховання майбутніх воїнів і призовників неросійської національності [24, 58].

Проблема недовіри й дискримінації сталінським режимом окремих народів СРСР спричинила появу постанови ДКО СРСР від 9 жовтня 1943 р. про звільнення від призову громадян «корінних» національностей Грузинської, Азербайджанської, Вірменської, Узбецької, Казахської, Киргизької, Туркменської, Таджикиської РСР, а також Дагестанської, Кабардино-Балкарської, Північно-Осетинської, Чечено-Інгушської АРСР, Адигейської, Карачаєвської і Черкеської АО. Цей захід був зумовлений, переважно, нелояльністю й опозиційністю етнічних спільнот цих державних утворень до влади і тим, що, зі звільненням території центральних областей РРФСР і Лівобережної України, з'явилася можливість здійснити призив до служби в Червоній армії їхнього населення.

Новим засобом реалізації радянської національної політики у цей період війни стали так звані «листи народів», першим з яких був «Лист узбецького народу до бійців-узбеків», опублікований у жовтні 1942 р. [25]. Упродовж лютого-серпня 1943 р. було випущено значну кількість таких «листів» інших народів, де висловлювалася «любов до великого російського народу», подяка за «допомогу» і визнання його «старшим братом» та «бажаним побратимом». У літературі та мистецтві нові тенденції національної політики виявилися в ідеалізації змісту «Росія», «російський», особливо у творах «Російські люди» К. Симонова, «Російський характер» О. Толстого, «Росія» А. Прокоф'єва.

Суперечливий характер у національній політиці

СРСР безпосереднім чином виявився у рішенні виконанню Комінтерну від 15 травня 1943 р. про його розпуск. Радянська пропаганда пояснювала цей крок тим, що «загальнонаціональний підйом і мобілізація мас для якнайшвидшої перемоги над ворогом найкраще і найбільш плідно можуть бути здійснені авангардом робітничого руху кожної окремої країни у рамках своєї держави» [26, 99–104]. І це за умов світової війни! Однак основною причиною розпуску Комінтерну було загравання СРСР із західними союзниками і відмова від прагнень до «світової революції» на період війни. Й Сталін вже у середині 1920-х рр. чітко усвідомив, що всесвітня комуністична диктатура недосяжна, якщо засобом до її висвітлення буде абстрактний «пролетарський інтернаціоналізм». До початку війни зміцнення могутності країни було покладено на внутрішні державні сили, серед яких не останнє місце відводилося Червоній армії. Курс на відродження нової, вже радянської імперії відсувався на другий план, а потім і зовсім став не потрібним.

Безпосереднє відношення до посилення російського чинника у національній політиці влади мало запровадження нового державного гімну СРСР, замість «Інтернаціоналу». У ніч на 1 січня 1944 р. він вперше прозвучав на радіо, а 15 березня був затверджений Верховною Радою. Створення нового гімну стало наслідком зміни курсу ідеології, національної і міжнародної політики. «Інтернаціонал» перестав виконувати свою ідейно-пропагандистську роль в державі, яка поставила свої національні інтереси вище інтернаціональних. Натомість, новий гімн зумовив позитивну реакцію у союзників, хоча «Інтернаціонал» був залишений як партійний гімн ВКП(б). І хоч курс національної політики був відкоригований у бік посилення національно-патріотичного фактора, радянське керівництво постійно демонструвало, що повної докорінної відмови від комуністичних ідеалів не відбулося.

Радянська пропаганда, спрямована на комуністичне виховання населення, як і раніше намагалася обійти стороною проблему колабораціонізму на окупованій території СРСР, не визнавала наявність у країні «п'ятої колони» в особі своїх громадян. Її розгром ставився в заслугу політиці репресій 1930-х рр., коли країна була очищена «від шпигунів, вбивць і шкідників, на сприяння яких так розраховували німецькі фашисти». В документах партії й уряду зазначалося, що «ні в одному з народів СРСР німецько-фашистські розбійники не знайшли і не могли знайти жодної підтримки», а також не змогли «розпалити національну ненависть між народами, посварити їх між собою, відірвати і прогнати народи». Пропаганда намагалася представити факти колабораціонізму як «нікчемні винятки», намагаючись приховати їхні причини, стверджувала, що гітлерівці «не можуть підібрати у так звані «місцеві органи» людей з корінного населення» [27, 43].

Між тим, 1942–1943 рр. у тилу СРСР спостеріглося значне зростання антирадянського повстанського руху, особливо в Україні, Прибалтиці та регіонах Північного Кавказу після відходу фронту на захід. Щоб зашкодити боротьбі ОУН–УПА за визволення України, внести у їх діяльність розкол, сталінський режим, спільно з німецькою окупаційною владою, розпалив українсько-польську ворожнечу у західних областях й особливо на Волині. Вони штучно роздмухували це вогнище міжнародної «вендетти», в якій з обох сторін загинуло щонайменше 100 тис. безневинного мирного українського і польського населення. Найяс-

кравіші вияви національно-визвольної боротьби повстанських груп на Північному Кавказі були у другій половині 1942 р., в очікуванні приходу гітлерівців і під час їх максимального просування на Кавказ. В Адигеї, Карачаї, Кабарді, Чечено-Інгушській АРСР були виявлені факти недружнього ставлення до Червоної армії і партизан, відкриті антирадянські висловлювання, побажання «щоб прийшли німці», придбання населенням зброї [28, 3]. Певна частина національних партійно-радянських кадрів республіки, перед очікуваним вступом гітлерівців, залишала роботу, переходила на нелегальне становище, приєднувалася до повстанців. Було відзначено масове дезертирство в армії.

Інший негативний аспект міжнаціональних відносин, що виявився у цей період війни – чиновницький і побутовий антисемітизм. 17 серпня 1942 р. УПА ЦК ВКП(б) направило керівництву партії і держави «Доповідну записку про підбір і висунення кадрів у мистецтві», в якій стверджувалося, що «в управліннях Комітету у справах мистецтв і на чолі багатьох установ російського мистецтва виявилися неросійські люди, переважно євреї», і наводився список цих осіб. Управління пропонувало «розробити заходи з підготовки та висунення російських кадрів», а також провести «часткове оновлення керівних кадрів в окремих установах мистецтва» [29, 27]. Деякі дослідники вважають, що існували якісь таємні інструкції, що з'явилися в ЦК ВКП(б) у 1943 р., де вимагалось «обмежити висунення євреїв». [30, 161].

Обурення єврейської громадськості було зумовлене також фактами замовчування участі євреїв у війні, коли у даних про нагороджених не наводилося число представників єврейської національності [31, 38]. 2 квітня 1943 р. керівництво ЄАК направило А. Щербакову лист, в якому зазначалося, що таке мовчання «грає на руку ворожим елементам як у СРСР, так і за кордоном», і «може бути підхоплене гітлерівськими агентами, які поширюють злісні чутки про те, що «євреї не воюють»» [29, 35]. У 1943 р. були опубліковані дані про нагороджених воїнів єврейської національності, яких на січень 1943 р., за різними оцінками, було 6767 або 7667 осіб [32, 145]. Як не дивно, євреї знаходилися в лідерах за кількістю нагороджених після росіян, українців і білорусів. Більш того, станом на 1 червня, євреї випередили білорусів і вийшли на 3 місце за нагородженими. Водночас у повідомленнях НКВС причинами сплеску антисемітизму вважалися «зараження» населення нацистською пропагандою, «невдоволення окремих місцевих мешканців ущільненням житлової площі, підвищенням ринкових цін і прагненням частини евакуйованих євреїв влаштуватися в систему торгівлі, постачальницьких і заготівельних організацій», де вони і до війни переважали [29, 32–33].

Таким чином, прагматичний характер національної політики радянської влади полягав у посиленні російського національного чинника, визначенні російського народу не тільки як «великого», «першого серед рівних», але й як «старшого брата інших народів СРСР», які іменувалися «молодшими братами», але «рівними серед рівних». Сталінський режим, завдяки цьому, намагався скріпити не лише дружбу народів, а насамперед – їх бойову єдність на фронтах війни. Натомість від середини 1941 до середини 1944 рр., незважаючи на окремі позитивні тенденції та зрушення в національній політиці й міжетнічних відносинах, етносоціальна ситуація у СРСР набула забарвлення

національними кольорами антирадянських повстань і антисемітизму. Національно-визвольні рухи етнічних спільнот України, республік Прибалтики, Північного Кавказу, Калмицької АРСР, Азейбарджанської РСР тощо, їхні прагнення співпрацювати з німецькими окупантами у досягненні визвольної мети, згодом вплинули на прийняття радянською владою злочинних рішень щодо цілих етносів, зокрема про депортацію окремих народів і національні утиски.

1. *Известия АН СССР. Отделение экономики и права.* – 1941. – 8 нояб.
2. *Письмо И. Данишевского по поводу статьи В. Пескова «Отечество» // Политический дневник. 1964–70 (№№ 3, 9, 25, 30, 33, 43, 46, 55, 63, 67, 72).* – Т. 1. – Амстердам, 1972.
3. *Известия АН СССР. Отделение экономики и права.* – 1941. – 7 нояб.; 4 июля.
4. *Російський Державний архів соціально-політичної історії (далі – РДАСП), ф. 17, оп. 3, спр. 1044.*
5. *Рубцов Ю.В. Из-за спины вождя: Политическая и военная деятельность Л.З. Мехлиса.* – М., 2003.
6. *Филоненко С.И., Филоненко М.И. Психологическая война на Дону: Мифы фашистской пропаганды. 1942–1943.* – Воронеж, 2006.
7. *РДАСП, ф. 17, оп. 3, спр. 1045.*
8. *Большевик.* – 1942. – № 13.
9. *Большевик.* – 1942. – № 10.
10. *РДАСП, ф. 644, оп. 1, спр. 856.*
11. *Агитатор и пропагандист Красной Армии.* – 1942. – № 23.
12. *РДАСП, ф. 17, оп. 163, спр. 1398.*
13. *РДАСП, ф. 17, оп. 3, спр. 1045.*
14. *РДАСП, ф. 17, оп. 3, спр. 1047.*
15. *РДАСП, ф. 17, оп. 3, спр. 1048.*
16. *История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг.: в 6 т.* – Т. 3. – М., 1960–1965.
17. *Правда.* – 1943. – 7 янв.
18. *Великая Отечественная война 1941–1945: Энциклопедия / Под ред. М. Козлова и др.* – М., 1985.
19. *РДАСП, ф. 17, оп. 125, спр. 242.*
20. *Наказ народа: письма народов СССР к бойцам-фронтовикам / Ред. А. Мельман.* – М., 1943.
21. *Героическое прошлое русского народа в художественной литературе: Очерки / Отв. ред. Л. Плоткин.* – М., 1941.
22. *Волин Б. Великая советская держава.* – М., 1943.
23. *РДАСП, ф. 17, оп. 125, спр. 85.*
24. *Идеологическая работа КПСС в действующей армии 1941–1945 гг. / Ред. Г. Средин.* – М., 1985.
25. *Известия АН СССР. Отделение экономики и права.* – 1942. – 31 окт.
26. *РДАСП, ф. 495, оп. 18, спр. 1340.*
27. *Горкин А.Ф. Единство и боевое содружество народов СССР.* – Л., 1942.
28. *РДАСП, ф. 69, оп. 1, спр. 1048.*
29. *Государственный антисемитизм в СССР: От начала до кульминации, 1938–1953 / Под ред. А. Яковлева.* – М., 2005.
30. *Костырченко Г.В. В плену у «красного фараона»: Политические преследования евреев в СССР в последнее сталинское десятилетие.* – М., 1994.
31. *Большевик.* – 1943. – № 2.
32. *РДАСП, ф. 17, оп. 125. С. 127. арк. 145;*

Zubchenko S.P. National-patriotic measures of the Soviet power for activating defensive and offensive operations (middle of the 1941th – middle of the 1944th). Are analyzed the national and international basis of interethnic relations, are revealed the ideological priorities aimed to deepening the integration of ethnic communities, promotion of the Soviet and Russian national patriotism, friendship of the USSR as a mobilizing factor of the population to fight the enemy.

Key words: World War II, the Soviet government, Stalin's regime, national politics, ethnic communities, propaganda.

Л. М. Ямпольська

**«ПРИКОРДОННЯ» ЯК ПЛОЩИНА
ЕТНОКОНФЕСІЙНИХ КОНФЛІКТІВ
НА МУСУЛЬМАНСЬКОМУ СХОДІ
(друга половина ХХ — початок ХХІ ст.)**

У статті аналізується феномен «прикордоння» в площині ісламського цивілізаційно-культурного поля, його етноконфесійного виміру, а також виокремлення явища ісламського фундаменталізму як транскультурного проекту в протистоянні «Схід – Захід». «Прикордоння» розглядається не лише як площина крос-культурних контактів в історичному розвитку етносів на мусульманському Сході, але й як зона етноконфліктного протистояння.

Ключові слова: «прикордоння», мусульманський Схід, цивілізаційно-культурне поле, етноконфесійні конфлікти, ісламський фундаменталізм, транскультурний проект.

Розвиток сучасних міжнародних відносин, які відрізняє не лише висока динамічність, але й складність і багатовимірність, призвів до стрімкої активізації міжетнічних і міжконфесійних контактів. Розширення «площини зіткнення» представників різних цивілізацій і культур актуалізує необхідність переосмислення мотивів поведінки, тонкощів етнопсихології, етнічного та конфесійного факторів, які впливають на конфліктогенність у країнах мусульманського Сходу. Особливу роль у цих складних процесах відіграє феномен «прикордоння» – площини крос-культурних контактів, яка є водночас і потенційною зоною етноконфесійних конфліктів у вказаному регіоні.

Звернемося до теоретико-методологічного підґрунтя феномену «прикордоння», що допоможе нам провести неупереджене студіювання його етноконфесійного виміру в ареалі ісламської цивілізації. Теорія фронтиру (з фр. «frontier» – «кордон») починає формуватися і розвивається в руслі євро-американської історіографії, починаючи з 90-х рр. ХІХ ст. Феномен фронтиру виник на початку колоніального періоду американської історії, з появою перших поселень на території Нового Світу. Першою основоположною працею в цьому напрямі стала промова американського історика Фредеріка Джексона Тернера – «Значення фронтиру в історії США» («The Significance of the Frontier in American History»), виголошена 1893 р. на з'їзді Американської історичної асоціації в Чикаго [1]. Ф. Тернер визначив термін «фронтір» як «поселення на вільних землях межі “цивілізації” з “варварством»» [1, 201]. Професор Мадридського університету Едуардо Манцано Морено запропонував схему фронтирів, яка стала класичною: нестабільні фронтіри, що, завдяки політичним, військовим і дипломатичним факторам, зазнають перманентних змін; фронтіри включення – зони, які розділяють дві різні політичні, економічні, соціальні або культурні спільноти (напр., арабські фронтіри); експансивні – характерні насамперед для європейських суспільств [2, 32–34]. Американський дослідник К.-Л. Клейн уточнив дефініцію фронтиру як «обмеженого простору змінних цінностей, де різні культури вперше зустрічаються з “іншістю” сприймають і пристосовують її» [3, 210].

Сучасний український історик І. Чорновол пов'язує термін «фронтір» з полікультуралізмом і модернізацією, поставивши акцент на «прикордонні» як «нормальному стані всіх багатокультурних незмодернізованих спільнот» [4, 213]. Значний внесок у розробку фронтірної тематики вніс російський учений Я. Шемякін [5], намітивши історичні віхи становлення основних типів цивілізаційної «пограничності», вказавши на відмінності класичних і прикордонних цивілізацій: 1) в класичних цивілізаціях домінують елементи

структурної органічної єдності; в прикордонних цивілізаціях база є неоднорідною, розколотою, фрагментованою; в середині цієї нестабільної структури відбувається постійна взаємодія протилежно спрямованих культурних тенденцій (у світлі концепції С. Хантінгтона про «зіткнення цивілізацій» [6]); 2) усі класичні цивілізації є результатом реалізованого культурного синтезу – специфічної характеристики прикордонних утворень; 3) у прикордонних цивілізаціях визначна роль належить не синтезу, а симбіозу, що є культуротворчим механізмом і структурною цивілізаційною основою; симбіотичні взаємозв'язки різних інтегруючих елементів, що складають основу прикордонного утворення, зумовлюють його нестабільність [5].

Історіографічний аналіз теорії «прикордоння» дозволяє інтерпретувати його щодо зазначеної нами проблеми наукового пошуку як сукупність просторових, темпоральних та інших рубежів, що розділяють етнокультурні, конфесійні, соціальні, економічні, політичні системи держав сусіднього поля. Незважаючи на наявність достатньо широкого кола наукової літератури з цієї проблематики (див. праці В. Белокреницького [7], А. Торкунова, М. Сапронової [8], А. Воскресенського [9], С. Єгрова [10], С. Кагіян [11], Ю. Пахомова, Ю. Павленка [12], А. Малашенка, Б. Коппітерс, Д. Треніна [13], В. Тішкова, М. Устинової [14]), у сучасній орієнталістиці практично не досліджується роль «прикордоння» як міжконтактної зони в історичному розвитку етносів на Близькому та Середньому Сході, в країнах Центральної Азії та Магрибу у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. Відтак, метою нашого дослідження є аналіз феномену «прикордоння» в площині ісламського цивілізаційно-культурного поля та визначення причин етноконфесійних конфліктів у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.

Поліетнічність і поліконфесійність є структуротворчими елементами розвитку азійсько-африканських суспільств від давнини до сьогодення. На Сході сконцентрована більшість населення світу: 60% з 6,4 млрд. мешканців планети припадає на азійські країни і біля 15% – на африканські. Лише в Азії проживає понад 100 великих етносів. Досить строкатою є й релігійна структура регіону, в якій основну роль відіграє іслам (понад 1,3 млрд. віруючих), порівняно з індуїзмом (900 млн.), конфуціанством (400 млн.), буддизмом (380 млн.), іудаїзмом, християнством і локальними етнорелігіями [9, 6]. Період другої половини ХХ – початку ХХІ ст. позначився активізацією національно-визвольних рухів у країнах Сходу, з яскраво вираженими етнічною та релігійною складовими. Розпад колоніальних систем, проблема вибору шляхів розвитку молодими державами Азії та Африки, пошук національної ідентичності, загострення соціально-економічних і політичних інтересів окремих груп населення стали каталізаторами конфронтації на етнічному та релігійному ґрунті.

Ісламські за цивілізаційно-культурним фундаментом регіони Близького та Середнього Сходу, Центральної Азії, Магрибу займають, з урахуванням показника конфліктогенності, окреме місце: ісламська цивілізація, за теорією Л. Гумільова [15], має високий ступінь пасіонарності; колективістську цінність роду, племені або етнічної спільноти ставить вище прав та інтересів особистості (концепція «умми» –всемульманського об'єднання); саме в ісламському суспільстві релігія отримала державний статус (теократія) [16, 124]. Більшість конфліктів на мусульманському Сході пов'язані з громадянськими війнами та ісламістськими радикальними рухами, частина з яких із внутрішньодержавного вийшла на регіональний і міжнародний рівні,